

EGY ÚJ TUDOMÁNY FELÉ (1989/2)

AZ „ELEMEEK EGYÜTTESÉTŐL” AZ ÖNSZERVEZŐ- DÉSIG

A tudomány sajátosságairól, a tudományosság kritériumairól, a társadalomtudományok specifikumáról zajló vitákból a mai napig sem bontakozott ki egységes, általános konszenzusnak örvendő tudománykép. Ellenkezőleg, talán épp az bizonyosodott be, hogy erre nincs is szükség, hogy a koncepciók sofikésége — ami tulajdonképpen a tudományos vizsgálatok tárgyának komplexitását képezi le a megismerés síkjára — létjogosult, természetes és nem visszاسzorítandó az „egységes” javára. Az egyes elméletek pont akkor veszítik el tudományos lényegiségüket, amikor kilépnek abból a sávból, amelyen belül érvényességük volt, és amelyre eredetileg vonatkoztak, amikor mindent—magyarázó státusba helyezik önmagukat. Minél nagyobb általánosságra törekednek, annál kevesebbet mondanak a sokféleségről, minél tágabb övezetet értelmeznek, annál képtelenebbek a különbségekben rejlő sajátosságok feltárására; az egyes — egymástól sokmindenben különböző — valóságsávok hasonlóságait „ugrasztyják” így ki, univerzális princípiumokat fogalmaznak meg, miközben teljesen magyarázat nélkül maradnak a specifikumok, az általános elvek konkrét működésének szabályszerűségei.

Persze a tudománytörténetben ezeknek a törekvéseknek is megvan a maguk helye, szerepe: egyrészt már felhalmozott ismereteket szintetizálnak, másrészt pedig újabb felbontásra és konkretizáló gazdagításra ösztönöznek. Miután befutották ezt a pályát, általában visszakerülnek a helyükre, a mindent tudni akaró lendületet levetkőzve „szerényebb” státusba kerülnek, tisztázódik érvényességi körük, miközben természetesen az „általános régiókban” szerzett tapasztalataikat is hasznosítják.

A tudás kalandozása? Az ismeretek alakulásának törvényszerűsége? Bárminek is nevezzük, a leírt folyamatot igen jellemzőnek találjuk a rendszerelmélet történetiségére nézve (is).

Köztudomású, hogy a hagyományos rendszerelmélet a biológiai jelenségek magyarázataként bontakozott ki. Ludwig von Bertalanffy és P. A. Weiss a húszas években a biológia terén ismerte fel a komplex jelenségek általános elméletének kidolgozási lehetőségét. Majd a negyvenes, ötvenes években a chicagói, illetve a michigani egyetem tudósainak egy csoportja — elhagyva az egyes szakmai területeket — arra törekedett, hogy kidolgozzon egy, a különböző tudományágakban fellelhető párhuzamosságokra épülő elméletet. A fiziológus és pszichológus J. G. Miller, a közgazdász Keneth E. Boulding, a matematikus Anatol Rapaport, a fizikus Enrico Fermi kutatócsoportot alakított az általános rendszerelmélet megalapozására. Az ezzel az elmélettel foglalkozó tevékenység két csoportba sorolható: (A) a különféle rendszerek általános tulajdonságainak kutatása és (B) a rendszerek általános tulajdonságait leképező elméletek vizsgálata. Az általános rendszerelmélet azonban csak a speciális rendszerelméletekkel együtt lehet érvényes, hiszen ezek nélkül állításai tartalmi fedezék nélkül maradnának. A maguk során a kibernetikai (Wiener és Ashby), az információs (Shannon és Weaver), a biológiai (Bertalanffy, Weiss és Miller), a matematikai (Rapaport és Neumann), a pszichológiai és pszichiátriai (Grinker, Arieti, Menninger és Gray),

a politikai (Easton, Taylor és Deutsch), a szociológiai (Pareto, Simmel, Weber stb.), a jogi (Parsons), a kommunikációs (Cherry, Vickers és Thayer) rendszerelméletek nem egyszerűen az általános rendszerelmélet speciális esetet, hanem ennek „forrásai” is. Az általános elmélet mint a tudományágak többségét átmetező új szemlélet csak abban az esetben tartható és tarthatja meg tudományos jellegét, ha állandóan vonatkozik a speciális elméletekre, és nem akar ezek helyett mindent megmagyarázni.

A rendszerelméletet érintő legkeményebb kritika a köré a gondolat köré szerveződött, hogy ez a szemlélet a világ egészéből önkényesen határol el részeket, amelyeket aztán rendszernek tekint, és ezáltal leegyszerűsíti a valóságot. A modern rendszerelmélet képviselői úgy újították meg a hagyományos elméletet, hogy ezt a támadást is vissza tudták verni; a dolgok, jelenségek stb, rendszerré szerveződése az elkülönülés—azonosulás dimenzióiban lezajló folyamat, egy-egy rendszer sajátossága a külső és a belső környezet közti eltérésben ragadható meg, és az egyes rendszerek — élettörténetük néhány pontján — „kereszteznek egymást”. Hogy valami rendszer-e vagy sem, azt nem egy külső szemlélő határozza meg, hanem attól függ, hogy az a valami működésében elkülönül—e külső környezetétől, vannak-e sajátos jegyei, a külső és a belső környezet közti kapcsolat a belső fejlődőképes megmaradását tudja-e biztosítani. Az új tudományos szemlélet a rendszer struktúráját a struktúra alakulásának folyamatában ragadja meg, nem egy-egy mesterségesen elkülönített állapotot jellemez, hanem a rendszer történetének dinamikáját magyarázza. A rendszerelméleti paradigma megújulása olyan gondolkodókhöz kapcsolódik, mint például Talcott Parsons (ötvenes évek), Niels Luhmann, Varela és Maturana (hetvenes évek és később), Csányi, Gray (nyolcvanas évek) stb.

Ezt az újnak számító tudományos szemléletet a továbbiakban néhány kulcsfogalom és fogalom páros értelmezésén, egy — korántsem teljes, de rövidségében is sokat jelző — rendszerelméleti „lexikonon” keresztül jellemezzük.

Morfogenetikus. A szociokulturális rendszerek jellegzetessége, amely arra utal, hogy ezeknek a rendszereknek a működőképességét, aktivitását nem az öröklött struktúra fenntartása, hanem ellenkezőleg, a struktúra folyamatos kialakítása, kidolgozása és változtatása biztosítja. Ebből következik, hogy elégtelen a rendszer hagyományos meghatározása, miszerint a rendszer a kölcsönhatásban álló elemek együttese (Bertalanffy), az egymással kapcsolatban álló egységek halmaza (Miller), egy olyan egység, melynek a részegységei, rendszeres együttműködésben egymással, megőrzik a struktúra integrált rendjét (Weiss). Az új meghatározás egy folyamat—modell tartozéka; a rendszer nem tévesztendő össze azzal a struktúrával, amelyet összetevői egy adott időszakban megjelenítenek, hanem egy folyamatosan működő, állandó de— és restrukturálódáson átmenő egész. Ezen a modellen belül egyforma természetességgel értelmezhető a rend és a rendtelenség, a konformitás és a deviancia, az egység és a különbözőség, az egyetértés és disszenzusból származó feszültség.

Rendszer és környezet. Egy rendszert alkotó társadalmi jelenség genetikusan és funkcionálisan is elszakíthatatlan a társadalom történetileg kialakult környezetétől. Minden egyes speciális rendszer ahhoz a külső környezetéhez képest határozódik meg, amelytől elkülönül. Az elkülönülés a külső környezettől egy bizonyos bonyolultságú belső környezetbe való „rögzülést” is jelent, ez a rögzülés azonban nem egyszer s mindenkorra történik, hiszen a külső környezettel folytatott kommunikáció hatására(is) állandóan alakul.

Reflexív rendszerek. A társadalmi rendszerek reflexívek, önmagukat állandóan újraértelmezik, megvonják a határt belső és külső környezetük között, képesek arra, hogy meg-

különböztessék egymástól a rendszerhez és a rendszer külső környezetéhez tartozó elemeket.

Autopoietikus egységek. A társadalmi rendszerek önértelmezése nem csak a határok megvonását és fenntartását jelenti, hanem azt is, hogy ezek a rendszert magát újratermelő és önmagukat is reprodukáló (autopoietikus) egységeket hoznak létre. Ebből származik önszerveződésük, belső környezetük öntörvényű fejlődése, amely a létrejövés, az alakulás és a felbomlás pályáját írja le.

Rendszerprekursor. Egy olyan körfolyamat, amely elindítja a rendszer szerveződését, azáltal, hogy megteremti a replikatív információ minimumát. A replikatív információ az a strukturális elrendeződés, amelynek replikatív funkciója van. A replikatív funkció pedig az a funkció, amely növeli a rendszer keletkezési valószínűségét, illetve a továbbiakban újratermelődési képességét. A rendszerprekursor tehát a rendszer első autopoietikus egysége, képes arra, hogy ő maga megismétlődjön és elindítsa a nálánál tágabb rendszer szerveződését.

Autogenézis. A rendszer önfejlődését jelenti, azt a fejlődéspályát, amit a rendszer leír 0—állapota és autopoietikus állapota között. A 0—állapot a potenciális rendszer állapota, a rendszer létrejöttét közvetlenül megelőző szituáció. Az autopoietikus állapot a rendszer alakulásának bomlási szakaszát jelöli, azt a helyzetet, amelyben a rendszer már csak ön maga változatlan reprodukciójára képes. Míg tehát az autopoiezis az egész rendszer fejlődésre képtelen önszerveződési módja, addig az autogenézis a rendszer történetének virágzó szakasza, melynek során zavartalanul működik a külső környezettel való kommunikáció, a belső differenciálódás, az önszabályozás, vagyis mindaz, ami a rendszert működőképessé teszi, biztosítja dinamizmusát.

Ma már kétséget kizáróan tudjuk, hogy a rendszerszemlélet nem új keletű dolog (távoli gyökereit már az ókori gondolkodásban felfedezhetjük), hogy a biológia területéről indult, majd volt egy „divatjellege” is, amikor túl sokat markolt és túl sok mindent meg akart magyarázni; ennek ellenére igen alkalmasnak tartjuk ezt a szemléletet arra, hogy megújult formájában — a bemutatott fogalmak és más kategóriák segítségével — hozzájáruljon a társadalmi jelenségek mechanizmusának és dinamizmusának megértéséhez. Elképzelésünknek megfelelően már néhányszor megkíséreltük alkalmazni a rendszerszemléletet az emberi társadalom néhány vonatkozásának a magyaráztára (lásd például Magyar Vincze Enikő: Egy lehetséges kultúraelmélet megalapozási kísérlete. *Korunk*, 1988/3; Magyar Nándor László — Magyar Vincze Enikő; *Rendszerszemlélet a közösségkutatásban*, *Korunk*, 1988/11. és 12.). Magának a szemléletnek az életképességét éppen az adja, hogy állandóan továbbgondolásra serkent, nem „engedi” meg a végleges lezárást, és folyamatos megújulásra képes.

Magyar Vincze Enikő

A REJTŐZŐ MINDENNAPI ÉLET

Az emberi közösségek működésének tudományos igényű vizsgálata egyre nagyobb teret hódít napjainkban. Ezen belül is a kutatókat a mindennapi élet jelenségei foglalkoztatják a leginkább, hisz nyilvánvalóvá vált, hogy bármely kultúra működésének rejtett mechanizmusa a mindennapi élet vizsgálatával közelíthető meg. Az emberi kultúrák életének ezt a

területét nagyon sokáig a teljes érdektelenség övezte, a figyelem sokkal inkább a reprezentatívnak tartott életesemények felé fordult.

Ma már a mindennapi életesemények is a figyelem középpontjába kerültek, de a kutatóknak hosszú ideig gondot okozott — és okoz ma is —, hogy milyen módszerrel kellene vizsgálni ezeket a jelenségeket. A hagyományos „méréses” módszerek itt is, mint még sok más területen, csődöt mondtak, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, hisz olyan bonyolult jelenségeket kellett volna elemezni segítségükkel, amelyek egyszerűen nem kvantifikálhatóak.

Mérésekkel kimutatható például az, hogy a családi ünnepek száma az utóbbi időben növekedett, hogy megszorodtak azok az alkalmak, amelyeket ünnepivé lehet avatni, de fontosságuk fokozódását, ennek hogyanját a mérések már nem tudják megmagyarázni. Mutatós, és a tudományosság látszatát keltő kérdőívfeldolgozások adatok birtokába juttathatják ugyan a kutatót, de ha a vizsgálódás megáll ezen a szinten, vajmi keveset tudhatunk meg a megnövekedett számú ünnepek szerepéről, megszorodásuk miértjéről. Egy—egy ünnep lefolyásának módja is most már elsősorba azért érdekli a kutatót, hogy azt összevetesse a közösség életének más területén tapasztalt jelenségekkel, hogy ezeknek kifürkészhesse közös mozgatórugóit, illetve azt, hogy az egyik jelenség hogyan egészíti ki, vagy erősíti meg a másikat — s mindezzel magának a kultúrának a működési mechanizmusaira nyerhet rálátást, megmagyarázhatja, vagy akár „meg is jósolhatja” annak változásait.

Ennek az új közösségkutató igénynek a jegyében született meg a szimbolikus antropológia, amely — a tudományág fiatalságából fakadó viszonylagos belső heterogenitás ellenére is — egy új tudomány igényével lép fel, megkísérelve azt is, hogy önmaga számára hasznosítsa más tudományágak (filozófia, pszichológia, strukturalizmus, rendszerelmélet, kommunikációelmélet, szemiotika) felhasználható eredményeit.

A szimbolikus antropológia szerint a kultúrák tényei nem önmagukban álló jelenségek, hanem többletjelentéssel — úgynevezett szimbolikus jelentéssel — telítődnek, s ezek a jelentések az illető kultúra kontextusában válnak relevánssá. A szimbolikus jelentések a szimbolikus kommunikációban forgalmazódnak, s ez a kommunikációs gyakorlat nemcsak a kultúra reprezentatív jelenségeiben lelhető fel, hanem a mindennapi élet eseményeiben is. úgy fogalmazhatnánk, hogy a reprezentatívnak minősített eseményeknek csak annyiban jellemzője ez a gyakorlat, amennyiben mögötte erős háttérként húzódik a mindennapi életesemények rendszerének szimbolikus kommunikációs gyakorlata. Clifford Geertz szerint egy kultúra folytonossága épp abban érhető tetten, ahogyan az emberek a szimbolikus formában örökölt eszmék rendszere segítségével kommunikálnak, és ezeket a mindennapi gyakorlatban újból és újból megteremtik, rendszerbe szervezik, s ezek által megőrzik önmagukat és kifejlesztik az életre vonatkozó ismereteiket és viselkedésmódjaikat.

A szimbolikus antropológia nagy érdeme nemcsak az, hogy felhívja a figyelmet a kultúra szimbolikus jelentésrendszerére, hanem az is, hogy a mindennapi élet eseményeit a szimbolikus jelentések termelődésének aktusaként mutatja be. A reprezentatívnak minősített jelenségek önmagukban nem tudnák betölteni ezt a szerepet. Rájuk elsősorban az a feladat hárul, hogy a szimbolikus jelentéseket a felmutatás gesztusában is megerősítsék. A felmutatás viszont önmagában nem bizonyulna elég erősnek ahhoz, hogy például az illető kultúrában értékesnek tartott tényeket hitelesen forgalmazza és átörökítse. Ehhez a mindennapok kommunikációs gyakorlata szükséges, amelyben mintegy automatikusan termelődnek újra a szimbolikus jelentések, és kapnak hitelt a beléjük ágyazott értékek, amelyek ilyenformán méltóak, illetve alkalmasak lesznek az átörökítésre.

A szimbolikus antropológia mint tudomány nem tévesztendő össze a minden korban újra-éledő szimbólum—vizsgálatokkal és szimbólum—értelmezésekkel. Inkább arról van szó, hogy a modern társadalmi antropológia úgy tanulmányozza a kultúra jelenségeit, hogy azok szimbolikus természetét helyezi a vizsgálódások előterébe.

A kultúrák kutatásában nem újkeletű a szimbólumokkal foglalkozó vonulat. Az egészen régi gyökerű diszciplínáktól eltekintve (ikonográfia, emblematika) azokra a hatvanas évekbeli törekvésekre kell gondolnunk, amelyek a szimbolikus antropológia kialakulását jelzik. Itt elsősorban Clifford Geertz, David Schneider, Victor Turner elméleti munkáiról van szó, amelyek a kultúrát közösségi szimbólumok és jelentések rendszerének tekintik. Felfedezhető bennük a nagy strukturalista előd, Lévi-Strauss hatása, s nézeteik közt nem is olyan nagy a különbség, mint ahogy azt a strukturalizmus későbbi támadói látták. Lévi—Strauss szerint „minden kultúra felfogható szimbolikus rendszerek együttesének... Mindezek a rendszerek a fizikai valóság és a társadalmi valóság bizonyos aspektusainak kifejezésére törekednek, de még inkább a valóság e két típusa között fennálló viszonyoknak, a szimbolikus rendszerek egymás közötti viszonyainak a kifejezésére”. Ettől nem áll messze az a már említett Geertz—i meghatározás, amely szerint a kultúra „szimbólumokba ágyazott jelentések történetileg átörökített modellje”. A különbség ott keresendő, ahol a közös kiindulópont (a kultúra mint szimbolikus rendszer) után a kutatások iránya elválik egymástól. Lévi—Strauss a mítoszokban felfedezett szimbólumrendszerben az emberi gondolkodás univerzáliaiát keresi, ilyenformán a szimbólumok megfejtésére törekszik. A szimbolikus antropológia képviselői a szimbólumok működésének vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, s ezáltal tulajdonképpen a kultúra rejtett működési mechanizmusait kutatják.

A szimbolikus antropológia első vonulata a mítosz- és rítuskutatásban bizonyult termékenynek (Victor Turner, Edmond Leach). Csak jelzésszerűen utalva a strukturalista és antropológiai mítoszkutatás különbségeire: Lévi—Strauss már említett mítoszártelmezési gyakorlatával szemben az antropológus Turnert az uralkodó rituális jelképek szerkezete érdekli. Felfedve ezeknek a jelképeknek szenzorikus és ideologikus pólusait, a rítusoknak olyan mechanizmusát fedezte fel, amely a szimbólumoknak, illetve az egész kultúra működésének fontos kérdéseire világít rá.

E vizsgálódások elvileg és módszertanilag letisztult formái már a mindennapi élet jelenségeinek antropológiai kutatásához vezettek. Így születtek meg például olyan hiedelemmagyarázatok, amelyek egy kultúra hiedelemrendszerét úgy értelmezik, mint magát a kulturális rendszert, illetve annak működési modelljét (Hoppál Mihály).

Az ilyen típusú munkák a hetvenes évek végétől jelentek meg nagyobb számban. Alapfelfogásuk szerint a hétköznapi legegyszerűbb eseményei is gazdag jelentéstartalommal telítettek, s ezek a jelentések magukban az eseményekben születtek meg. A kutatások így gazdag és változatos területet ölelnek fel: idő és térhasználat, étkezési és ruházati szokások hétköznapi és ünnepi alkalmakkor egyaránt. A szimbolikus antropológia nemcsak új kutatási területekre irányította rá a figyelmet, hanem a már ismerteket is új vizsgálódási szempontokkal tette termékeny kutatás tárgyává. A már említett mítosz— és rítuselemzés mellett így kaptak helyet a folklórszövegek, folklórjelenségek új szempontú elemzése. Ezen a területen az orosz antropológiai iskola kutatásai a legfigyelemreméltóbbak, különös tekintettel V. V. Ivanov és V. N. Toporov munkásságára, amelyben a Bahtyin-i kultúraértelmezés szerencsés folytatására bukkanhatunk.

A szimbolikus antropológia kutatási területeinek sokszínűségét látva, a felületes szemlélőben épp tudományossága kérdőjeleződhet meg. A sokszínűség azonban már önmaga-

ban sem újdonság, hisz a strukturalizmus, a rendszerelmélet, a szemiotika szintén ezzel az igénnyel lépett fel, amikor kutatási területeit igyekezett egyre jobban kiszélesíteni. A szimbolikus antropológia nagy újdonsága, hogy a mindennapi élet eseményeit helyezte a kutatás középpontjába, és a szimbolikus rendszerek értelmezésével a kultúra működésének rejtett mechanizmusait megértését ígéri. Ennek az „ígéretnek” a tudományossá biztosítja az az értelmezési háló, amely a kultúra tényeit egymással összefüggésben mint szimbolikus jelentéssel telített jelenségeket értelmezi.

Nálunk is történtek már kísérletek, amelyek a szimbolikus antropológia eredményeit próbálták hasznosítani a kultúra különböző területeinek vizsgálatában. Ezek után talán nem szorul külön bizonyításra az, hogy a kultúra működésének megértése szempontjából miért volna fontos az ilyen típusú kutatások kiterjesztése a mindennapi élet minél több területére.

Bodó Julianna

BELSŐ TÉRKÉPEK

Mind az introspektív, mind pedig a behaviorista irányzathoz sorolható pszichológiai szemléletek hosszú időn át különös felszerelésekkel ellátott, mesterséges kísérleti szituációkat teremtettek, és laboratóriumi eredmények felmutatását, illetve azok értelmezését tekintették kutatási céljuknak. Eközben keveset foglalkoztak azzal, hogy vajon mi is történik a laboratóriumon kívül, vagy hogy elméleti megvalósításaik hogyan alkalmazhatóak a köznapokra.

Századunk második felére — a pszichológia sokat emlegetett „válságának” eredményeként is — az ilyen típusú kutatások sokat veszítettek vonzerejükből, nem utolsó sorban éppen azért is, mert szinte semmit sem mondtak az emberek valós köznapi viselkedéséről, az észlelésről, gondolkodásról, motivációról stb. A laboratóriumi vizsgálatok eredményeinek sterilitása, az a tény, hogy azok nem voltak képesek köznapi emberi szituációk értelmezésére/előrelátására, új irányba terelték a tudományos erőfeszítéseket. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a kísérleti helyzetekkel velejáró torzító hatás elkerülhetetlen, a tudósok figyelme egyre inkább az „ökológiai validitás”, a köznapi érvényesség (vissza) szerzése felé fordult. Eddig, ha például a memória működését vagy a memorizációs képességet vizsgálták, kivétel nélkül értelmetlen szavak, illetve hosszabb—rövidebb, véletlenszerűen egymásra következő számok bevésésére és „felmondására” szolgáltatták fel a kísérleti személyeket. Most be kellett látni, hogy az ilyen helyzetben nyújtott teljesítmény egyáltalán nem releváns azt illetően, hogy a valós élethelyzetekben ki mit képes emlékezetben tartani, az ilyen és ehhez hasonló kísérletek még kevésbé alkalmasak a valós, spontán emlékezési gyakorlat lényegének a megragadására stb.

A kognitív pszichológia mint viszonylag önálló és új irányzat — bár a legtöbbször továbbra is kitarott a perceptív viselkedéssel kapcsolatos laboratóriumi vizsgálatok interpretációja mellett — azzal az igénnyel lépett fel, hogy visszaállítsa jogaiba és a pszichológiai kutatás előterébe helyezze a hétköznapi embert és annak természetes viselkedését, megismerési eljárásait, az ismeretek elrendezésének és használatának, a memória működésének stb. valós gyakorlatát. A továbbiakban az új irányzat köznapi érvényességre, alkalmazhatóságra való törekvését egy saját kutatás fényében szeretnénk vázolni, anélkül, hogy

a kognitív pszichológia általános jellemzésére és/vagy értékelésére kitérnénk (ezt részben megtette Fodor Katalin a TETT 1988/2. számában).

Az érthetőség kedvéért szükségesnek látszik néhány alapfogalom tisztázása, és egy kutatási és értelmezési hipotézis előzetes felvázolása.

A kognitív pszichológia a kognitív séma fogalmát olyan értelemben használja, mint az észlelési ciklus részét, amely az észlelőkhöz képest belső, valamint információfelvevő, a további észlelést irányító struktúra. A kognitív séma „egyszerre a cselekvés mintája és minta a cselekvéshez” — írja Ulrich Neisser, és ezzel arra utal, hogy a séma aktív, viszonylag állandó, de a tapasztalat által módosítható belső pattern. A kognitív séma egyszerűbb tárgy-sémák együttese, és a maga során átfogóbb kognitív térképek tartozéka is. Vizsgálatunkban a kognitív térképet vagy a mentális térképet olyan, a környezet észlelése során kialakított „orientáló sémának” fogjuk tekinteni, mely azzal a köznapiságunkkal függ össze, hogy tájékozódni tudunk beépített és természeti környezetünkben, és emlékezetünk segítségével fel tudunk idézni bármely — azelőtt ismert — útvonalat, épületet stb. Eszerint minden ember rendelkezik egy olyan tudatában létező „térképpel”, mely környezete gondolati leképezéséből származik, s amely a környezetben való eligazodás, orientálódás funkcióját több-kevesebb sikerrel ellátja. A mentális térképek további fontos tulajdonsága, hogy azok „mindenkor magukba foglalják mind az észlelőt, mind a környezetet” (Neisser), vagyis az egyént „elhelyezik” környezetében, egyfajta helyzeti identitást biztosítanak számára.

A különböző környezetből származó mentális térképek gyűjtésekor és azok értelmezésekor is elfogadtuk R. L. Gregory rég — még 1970-ben — felvetett, de végig nem vezetett hipotézisét, miszerint az észlelés „nyelvszerű”, és feltételezhetően léteznek „érzékelési nyelvek”, amelyeknek „alapszavai” az észlelt formák, de amelyek „nyelvtanáról” mindeddig keveset tudunk. A nyelvhasználatot a mentális térképek működésére alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a kialakításukban felhasznált vizuális tárgyak képezik a „nyelv” szavait, a „nyelvtani szabályok” pedig megmutatnák, hogyan szerveződik valamiféle hálózattá, struktúrává a környezetből kiválasztott tárgyak képe.

A három településen gyűjtött mentális térkép-rajzokat vizsgálva három nagyjából egyforma számú csoportot különítettünk el. Az első csoport (1) esetében a rajzok csupán az úthálózatot ábrázolják, úgy, hogy közben az épületek kimaradnak a rajzról vagy csak némelyikük van feltüntetve. A második csoportban (2) csak az épületek jelennek meg, s ha vannak utcák, azok erősen aránytalanok, lerövidülnek az épületekhez képest. A harmadik esetben (3) a mentális térkép az útvonalak s az épületek együtteséből kialakuló hálózatként jelenik meg, bár egyes helyeken lerövidülnek az utak vagy felnagyítódnak az épületek. Minden esetben a rajzokon elkülöníthető az egyén „proxemikus köre”, mely a saját lakás körül keletkezik, és amely erősen kinagyítódik, jelezve egyszemélyes relevanciáját a tágabb környezeten belül.

Ezek után — a nyelvi metaforánál maradván — könnyen belátható, hogy az első esetben a mentális térkép „nyelvének” szavait az utcák, a második esetben az épületek, míg a harmadik esetben az utcák és az épületek együttese képezték. Láthatjuk, hogy a környezet „jeles pontjainak” kiválasztásakor vizsgált alanyaink eltérő módon jártak el, de ezeket az eltéréseket semmiféle „szociológiai” háttér nem magyarázza. Kísérleti alanyaink sem foglalkozásukat tekintve (mindnyájan diákok voltak), sem családi vagy más szociális jellemző vonatkozásában nem mutattak releváns eltéréseket. Ezért arra kell következtetnünk, hogy az eltérő mentális térképtípusok mögött különböző kognitív stílusok húzódnak meg. A kog-

nitív stílus kifejezése eredetileg — H. A. Witkinnél — a megismerési funkciók és a motivációs folyamatok találkozási pontját jelölte, vagyis azt, hogy a megismerés mindenkor összefügg a motivációkkal, sőt az egyén identitásával is.

Ha az itt elemzett „nyelv” szintaxisát tekintjük, kiderül, hogy annak szabályai úgy irányítják a mentális térképek kiépülését és orientáló sémákként való működését, hogy azok a „jeles pontok” (a környezet észlelésében fontos szerepet játszó utcák, épületek, tornyok stb.) körül termelődnek ki az elemek strukturálása és hierarchiákba rendezése révén. Ilyen jeles pont a saját otthon vagy a központ, ennek rendelik alá a többi — kevésbé érdekes vagy kevésbé fontos—útszakaszt, épületet stb. A mentális térképeknek illyenszerű működése mellett a településről kialakított szimbolikus szerkezet mindig hierarchiákba szervezett, Christopher Alexander szóhasználatában: „fa”-szerkezet, és sohasem az, amit ugyancsak ő „félrács-szerkezetnek” nevez. Feltevődik hát a kérdés, hogy a mentális térképek működési elve is több típusú—e akárcsak a felhasznált építőkövek, vagy felfedezhetünk—e más elveken működő orientáló sémákat? Ha nem, akkor elképzelhetetlen, hogy megvalósuljon az az óhaj, hogy tervezők és laikusok egyaránt „félrácsszerkezetnek” lássák a várost. (Ezzel kapcsolatban lásd írásunkat a TETT 46. számában.)

A mentális térképek működésének vizsgálatát még sürgetőbbé teszi az a tény, hogy ezeket nemcsak akkor használjuk, amikor közlekedünk, hanem akkor is, amikor „elképzeljük” környezetünket, amikor megtervezük cselekvéseinket, vagy amikor emlékezünk. Segítségükkel nemcsak térbeli viszonyokat, hanem társas interakciókat, egész „szociális architektúrát” is felépíthetünk — és hozzá viszonyítva elhelyezhetjük saját magunkat, kialakíthatjuk identitásunkat.

Magyari Nándor László

GRUND KONTRA ISKOLA

Sidney Poitier egyik emlékezetes filmjében a közkedvelt színész egy külvárosi iskola tanárának szerepét alakítja. Nyugati nagyváros jellegetes periferiáján játszódik a cselekmény; a társadalom legmélyére szorult munkanélküliek, rosszul fizetett munkákat végző, eldurvult, a züllés útjára tért családok gyerekei járnak ebbe az iskolába. Kötelező rosszként értelmezik az iskolát, és minden lehetséges módon, minden lehetséges eszközzel lázadnak, harcolnak ellene, megkeserítik a tanárok minden percét. Elfásult, kiábrándult, tehetetlen tanári közösségbe kerül az új tanár; nekigyürkőzik a „taposómalom” unalmas, kilátástalan hétköznapijainak; ő is szembetalálja magát ugyanazzal az elkeseredett ellenállással, ami eleve lehetetlenné teszi az okató—nevelő munkát. Nem akarja elfogadni a vereséget, próbálja megfigyelni, megérteni tanítványait, és egyszercsak bekövetkezik a csoda: sikerül elfogadtatnia önmagát, az általa képviselt értékrendet kamaszkorú tanítványaival, sikerül felébreszteni bennük a vágyat a szüleiknél értelmesebb, emberibb életforma iránt.

A film Whyte—nak az utcasarki társadalomról írt, sokat emlegetett esettanulmányával körülbelül egyidőben készült, és megrózsaszínesített befejezése ellenére is rokon azzal a törekvéssel, amely a hatvanas évek szociográfiai kutatásaiban már megfigyelhető: érdeklődés a rendbontás, az anarchia mögötti „értelmes rend és annak struktúrája” iránt —

egyrészt; másrészt — az objektív—statisztikai megközelítés elvetése és a jelenségeknek a szubjektív életút felőli áttekintési kísérlete.

A hatvanas évek társadalomtudományi gondolkodásában talán az a kritikai hullám a legerőteljesebb, amely a szociológiai pozitívizmus ellen irányul: az objektív—statisztikai és szubjektív életút felőli megközelítés konfliktusa sokféle formában jelentkezett. Az objektív statisztikai megközelítés bizonyítani tudta/tudja eredményeinek megbízhatóságát, nem fenyegeti a szubjektívizmus veszélye, de csak részjelenségek megragadására alkalmas; a természettudományokban használt logikai pozitívista modellt érvényesíti, a cselekvések kauzális determinisztikus összefüggéseit vizsgálja. Az életút felőli megközelítésekben a cselekvéseknek az értelmező-magyarázó megértése a fontos.

A hetvenes években számos olyan tanulmány jelent meg, amely tudatosan szembehe-lyezkedik a hagyományos szociálpszichológia kutatómodelljével. A fenomenologikus tár-sadalomtudományi szemlélet térhódítása szembeszökő. Ebben az időszakban fogalmazódott meg Goffman interakcionista szemlélete, a Garfinkel névvel fémjelzett etnometodológia, Cicourel kognitív szociológiája. A legrendhagyóbb szociálpszichológiai áramlatnak talán az ethogeny tekinthető, mely módszereit és kutatási területét is a hagyománnyostól nagyon eltérően választotta meg. Ez az irányzat a szociális viselkedést a minden-napi élet jellemző epizódjainak, valamint ezek résztvevői beszámolóinak rendszeres megfigyeléséből és elemzéséből kívánja megérteni, értelmezni és magyarázni. A külső meg-figyelő életidegen modelljével szemben belső kutatási modellt akar kialakítani, amely al-kalmasabb az események megértésére és a szociális cselekvés magyarázatára. (Az ethogeny megnevezésben az „etho” a mindennapi élet szokások, normák, szabályok általi meghatá-rozottságára utal, a „geny” pedig a cselekvések szerveződésében a keletkezés aspektusának fontosságát jelzi.)

Az egyéni beszámolók a legfontosabb információforrások. A szubjektívizmus veszé-lyét jelentik ugyan, de az irányzat képviselői úgy vélik, hogy a hosszú távú terepkutatás képes kiszűrni ezt a veszélyt.

Az alapozó jellegű elméleti mű 1972—ben jelent meg (Harré, *Second: The Explanation of social Behaviour*), az első terepkutatásokat bemutató tanulmány 1980—ban (Marsh, Rosser, Harré: *The Rules of Disorder*). A megfogalmazott elmélet hosszú távú terepkuta-tást feltételez, ezt jelzi a két kiadvány megjelenése között eltelt meglehetősen hosszú idő.

Két kutatási területen végezték megfigyeléseiket: az iskolai rendbontók és a napjaink angol nagyvárosaira oly jellemző futballőrültek világában. (A lelátók anarchikus megnyil-vánulásainak szabályszerűségeiről szóló ismertető a TETT 48. számában olvasható. A kö-vetkezőkben csak az első terepkutatás eredményeiről lesz szó.)

Az iskolai mikrovilág, melyet vizsgáltak, azonos azzal, amit a Sidney Poitier filmjén láthattunk. Olyan fiatalok iskolai életét tanulmányozták — nem statisztikai módszerekkel, hanem mélyinterjúk, beszámolók végtelen sorát elemezve, összehasonlítva, értelmezve —, akiknek életében az iskolát és a családot meghaladó hatásfokú, legfontosabb szocializációs terep és viszonyulás—modell a grund. Számukra az iskola „nem igazán valódi”, hanem halott, unalmas világ, akárcsak az otthoni környezetük. Érdekes módon, családi környeze-tükből ugyanazt ítélik el, amit az iskolában sem tudnak elfogadni. Nem háborítja fel őket az alkoholizmus, a lopás, a pénznélküliség vagy az esztelen költekezés, amit otthon naponta tapasztalnak; hanem: szülei túlzott engedékenysége, időnként merev szigora a legkelle-metlenebb számukra. Leginkább az igazi rendet teremtő, tiszteletreméltó tekintély hiánya fáj nekik a családban. Az iskolában pedig a szigorú, erélyes tanár a legelfogadhatóbb szá-

mukra, és a legnagyobb ellenállásra, legtöbb ellenszenvre, a rendbontás, fegyelmezetlenség mesterfokú teljesítményeire a gyenge, liberális tanár számíthat.

A társas kapcsolatokkal szembeni érzékenység fő nevelője, az elismerésnek, vagy a gyengeségek megvetésének, az elfogadott viselkedési minták átadásának színtere a grund. Az iskolai viselkedés a grundon szerzett tapasztalatok függvénye. Az iskolai eseményeknek, tetteknek a jelentését nem az iskolai környezet, hanem a grund világa határozza meg.

Az iskola világát hagyományosan elemző felismerések arra következtetnek, hogy a hátrányos helyzetű gyereket kisebbségi érzés, frusztráció akadályozza az iskolai teljesítményben, fel sem tételezve, hogy ami az iskola tudásformáló szerepét elfogadó, fontosságát belátó tanulónak természetes, az a grundon nevelkedő számára megalázó; nem hajlandó elfogadni a „tanulói státust”. Azt várja el, hogy partnerként bánjanak vele.

Az iskolai rendbontás célja kettős: teszteli a tanárt; büntetési rutint alakít ki minden-
nel szemben, ami sértő, megalázó.

Ezek a fiatalok fokozott érzékenységet mutatnak a társas kapcsolatokban az elismerés, a méltánylás iránt. Morális karrierjük színtere a grund — az iskola csak potenciálisan az; minden attól függ, mennyire képes ezt megérteni a nevelő.

Eseményeket, tetteket ismerhet a szociológus, tudhat a nevelő, de minden eseménynek, tettnek, ténynek többféle értelmezési lehetősége van. Ugyanannak az eseménynek, tettnek különböző jelentéseket tulajdoníthatnak, és ezek révén alakítják a maguk szociális realitását a vizsgált mikrovilág fiataljai.

Ennek a közösségnek a megismerésére és nevelésére csak az lehet alkalmas, aki birtokolja az értelmezések, jelentéstulajdonítások kulcsát, aki nem külső szemlélőként, hanem „benne élőként” próbál közelíteni.

Rendhagyó vizsgálati módszert alkalmaz az ethogeny, eredményei nem látványos felfedezések, nem mutatós táblázatok — mindössze a valóság józan és mély értelmezésére törekszik. Természetesnek, hétköznapien egyszerűnek tűnik. Sidney Poitier úgy viselkedik az említett szerepben, mintha az utóbbi tíz év szociálpszichológiai szakirodalmát olvasta volna (holott a film jóval előbb készült!). Vagy talán inkább — a rózsaszínű beárnyékolást nem számítva — csak józanul értelmezte a valóságot?!

Túros Endre

A Kommunikációs Antropológia Munkacsoportról...

A KAM 1990 februárjától hivatalosan is bejegyzett intézményként működik. Története tíz évre nyúlik vissza. Etnológia körként indult, tagjai: Dr. Balázs Lajos, Bara Katalin, Biró A. Zoltán, Bodó Julianna, Borbély Ernő, Dr. Demény István Pál, Gagy József, Gáll Elvira, Kósa—Szánthó Vilma, Lőrincz József, Lukács Borbála, Oláh Irén, Oláh Sándor, Sándor Dénes, Túrós Endre. A kör 1983 után különféle ál—megnevezések alatt működik, 1985—től már nem lehetséges a nyilvános találkozás. Ezekben az években már beindul a Tett—szövegek írása, elkészül a „Néphagyományok új környezetben” című tanulmánykötet (megjelenik 1987—ben).

1985—től a csoport a heti rendszerességgel tartott esti tanácskozások révén működik. Az induló csoportból Bara Katalin, Biró A. Zoltán, Bodó Julianna, Gagy József, Oláh Irén, Oláh Sándor és Túrós Endre marad. Ettől az évtől kapcsolódik a csoporthoz Magyarai Nándor László és Magyarai Vincze Enikő. Megjelennek a hangsúlyozottan antropológiai jellegű Tett—számok, elkészül a második tanulmánygyűjtemény: „Hát ide figyelj, édes fiam...” Megjelenik 1989—ben.

A „munkacsoport” megjelölés, valamint a „kommunikációs antropológia” fogalma 1989—ben jelentkezik a romániai magyar kommunikációs nyilvánosságban. Ekkor már a csoport közlési lehetőségei beszűkülnek, tanulmányköteteik megjelentetésére nincs mód. Belső használatra készítik a KAM—Füzeteket (1. A romániai magyar kultúra intézményei; 2. Nemcsak az környezet, ami zöld).

A KAM ma olyan intézményként működik, amely a saját kultúrára irányuló antropológiai vizsgálódásoknak nyújt keretet. A csoport negyedévi lapot szerkeszt Átmenetek (A mindennapi élet antropológiája) címmel, az ebben a keretben dolgozók egyéni és csoportos kutatási programokat folytatnak és igyekeznek bekapcsolódni a hazai és nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe.

Kutatási témáik közül kiemeleten fontosnak tekintik a következőket: a központi hatalom és a mindennapi élet viszonya elmúlt évtizedekben; egyéni és közösségi jellegű migrációs modellek; interetnikus kapcsolatok; gazdálkodási—életvezetési modellek; nemzeti, regionális identitás.

A KAM szakkönyvtárral, adatgyűjtéshez, adattároláshoz és kiadványszerkesztéshez szükséges műszaki eszközökkel segíti a régióval foglalkozó helyi és vendégkutatók munkáját. 1992 nyarától a KAM keretében Biró A. Zoltán, Bodó Julianna, Gagy József, Oláh Sándor, Rostás Zoltán, Túrós Endre rendelkezik egyéni és közös kutatási programmal.

Kapcsolatfelvétel és további információk:

Kommunikációs Antropológia Munkacsoport

4100. M-Ciuc

P. O. BOX. 81

Románia

Telefon: 40-58-11929

40-58-21156

Fax: 40-58-14623